

ЦИТАТНІ ВКРАПЛЕННЯ ЯК СИНКРЕТИЧНИЙ СПОСІБ ПЕРЕДАВАННЯ ЧУЖОЇ МОВИ В ІДЮСТИЛІ СТЕПАНА ПРОЦЮКА

Людмила Шитик

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
l_shytyk@ukr.net)

Abstract

The article is devoted to the study of the specifics of quotation attachments as a syncretic way of transferring other people's speech on the material of Stepan Protsiuk's psychologically biographical novel *The rose of ritual pain*. Being a kind of free direct speech, quotation attachments are italicized fragments that refer the reader to folklore sources, works of art, Christmas carols and prayers. 24 text units representing different numbers of quotation fragments (from 1 to 7) were analyzed.

Quotation attachments are a component of the modernist principle for addressing the psyche of the characters. They provide additional linguistic and stylistic material to create a psychological portrait of the protagonist of the novel – Vasyl Stefanyk, and help to establish intertextual dialogic interaction.

Keywords: intertextuality, quotation attachments, free direct speech, syncretic ways of transferring other people's speech, Stepan Protsiuk.

Асоціативний простір постмодерністського художнього дискурсу сформований на основі інтертекстуальності, яка, за словами Р. Барта, створює “фрагментований” текст, що “являє собою не лінійний ланцюжок слів, [...] а багатовимірний простір, де сполучаються й суперечать один одному різні види письма, жоден із яких не є вихідним; текст витканий із цитат, які відсилають до тисяч культурних джерел” (Барт 1989: 388). Постмодерністському цитатному письму притаманна заміна точного, прямого найменування цитатою – готовою моделлю, для якої покликання на авторство оригінального тексту не відіграє суттєвої ролі (Фільчук 2003: 7).

Аналізуючи вторинні тексти, мовознавці зазвичай виокремлюють із-поміж них цитати, алюзії, ремінісценції, синтаксичні конструкції, міні-тексти тощо. На думку Н.С. Голікової, невеликий за обсягом, але смислово значущий “чужий” текст, що є “вкрапленням” у пізніше написаний текст, можна кваліфікувати як цитату (Голікова

2015: 163), оскільки цитатою є “будь-яка форма текстового (мовного) перегуку” (Смирнова 2005: 7).

Яскравим прикладом використання цитатних фрагментів слугує психобіографічний роман Степана Процюка *Троянда ритуального болю*, де особливою специфікою позначені т. зв. цитатні вкраплення – уведені рядки пісень, графічно марковані курсивом, що посилюють драматизм внутрішніх переживань героїв, увиразнюють трагізм ситуації. Дослідження таких структуриантів художнього тексту вважаємо актуальним з огляду на потребу з’ясування їхньої специфіки в пост-модерністському дискурсі.

У мовознавчих студіях цитатні вкраплення вивчають залежно від розуміння сутності цього феномену. Переважно їх аналізують серед текстотвірних чинників, з-поміж яких особливу роль відіграють інтертекстуальні одиниці. Феномен інтертекстуальності в проєкції на художні тексти досліджували такі українські мовознавці, як І. Колегаєва, Н. Кондратенко, О. Переломова, О. Селіванова, Г. Сюта та ін.

В основу класифікації цитатних вкраплень покладено різні диференційні ознаки. Як зауважує Г.М. Сюта, цитати різняться за способом та ступенем актуалізації, за функціонально-текстотвірним навантаженням, за збереженням/трансформованістю в метатексті первинної лексико-семантичної структури (Сюта 2013: 83). Критерій формату відтворення цитат як інтегрально-текстова ознака слугував підставою для диференціювання їх на такі різновиди: точні (графічно виділені, графічно невиділені), неточні (трансформовані, редуковані, розбудовані), семантичні (алюзія, ремінісценція) (Сюта 2014: 11). Цитатні вкраплення аналізують і серед синкретичних способів передавання чужої мови, зокрема як один із різновидів вільної прямої мови (Шитик 2014: 382–384).

Мета статті – схарактеризувати особливості цитатних вкраплень на матеріалі психобіографічного роману *Троянда ритуального болю* Степана Процюка, обґрунтувати доцільність їх кваліфікації як різновиду вільної прямої мови.

Традиційно в лінгвістиці поняття чужої мови охоплює різноманітні синтаксичні конструкції, здатні найефективніше відтворювати мовлення чи думки конкретної особи в авторському тексті. Широке розуміння терміна “чужа мова” передбачає різноманітні способи її вираження: дослівне відтворення, переказ, перероблення “чужих”

тем, алюзії, ремінісценції, прецедентний текст, запозичення, наслідування, стилізації (Малихіна 2000: 5) тощо. В аспекті теорії перехідності слушно виокремлювати дослівне (пряме), недослівне (приблизне, непряме) та синкретичне відтворення чужої мови, що постає внаслідок взаємозв'язку та взаємопереходів між її різновидами (докладніше див.: Шитик 2014: 366–377).

На периферії прямої мови перебуває вільна пряма мова, яку переважно трактують як адаптоване передавання чужої мови зі скороченням фрагментів, спрощенням формулювань, що інколи спричинює зміни у відтворенні деяких місць, однак у ній збережено модальність, оцінність, граматичний лад чужої мови, що зближує її з прямою мовою. Основною розрізнявальною ознакою вільної прямої мови слугує пунктуаційне оформлення (відсутність лапок) та абсолютно повна морфологічна співвідносність лексичного матеріалу з формами прямої мови. Вільна пряма мова представлена в текстах різної стильової належності (у художньому, публіцистичному, науковому) і має такі різновиди: т. зв. непозначена пряма мова, цитатні вкраплення, конструкції зі вставними одиницями, непряме цитування, крилаті вислови, прислів'я, приказки, не оформлені як пряма мова.

Своєрідною візитівкою роману *Троянда ритуального болю* Степана Процюка слугує специфічний різновид цитатних вкраплень, представлений виділеними курсивом компонентами, що логічно вписані в загальну змістову композицію твору. Глибина й багатоплановість зображення персонажів можлива завдяки розкриттю їхніх внутрішніх думок, переживань і прагнень. Такий спосіб репрезентації діалектики душі героїв найвиразніше втілено у внутрішньому мовленні, яке пересипане цитатними вкрапленнями. С. Процюка передусім цікавили особливості психотипу головного героя роману – українського письменника Василя Стефаника, його загадковий внутрішній світ, трагедія душі. Глибокий психологізм твору увиразнюють вдало представлені фрагменти з цитатними вкрапленнями, що вможливають міжтекстову діалогічну взаємодію, впливають на емоційно-образне сприйняття твору читачем, презентують індивідуальний стиль та специфіку мовної картини світу автора й увиразнюють психологічну характеристику його героя.

Аналізовані фрагменти тексту постають як нелінійний простір, складений із цитат, що відсилають до таких джерел:

1) **українських народних пісень** (зокрема *Ой у лузі та ще й при березі*), напр.: Особливо спрацьовує відстороненість або байдужість, коли фатальні є вродливими. Переважно так і буває, *було ж тобі, моя рідна мати, цих брів не давати*. Фізична краса, на жаль, надто цінується людьми. Скільки улюбленців багатьох мордувалися ночами у самотніх стінах... Проте навіть Квазімодо може бути щасливіший від Аполлона. Адже щастя – лише один із короточасних станів нашої свідомості, *було ж тобі, моя рідна мати, щастя й долю дати*. Тілесна краса – не індульгенція на щастя (Процюк 2010: 154);

2) **міського львівського фольклору** (зокрема *Ой що я по Львові находився*), напр.: Василь дивився за цими порожніми карнавалами львівських політиків і думав, що у Відні ліпше не буде. *Сидит дівка на балконі*, вона давно втратила честь, але набула щирого поклоніння перед грішми, *виставила ноги голі*. Колеги голосистого громадського діяча на очах творили Панегіричний Хор імені найяснішого цісаря (там само, 120);

3) **народної пісні-переспіву** (*При каноні стояв*, що є переспівом відомої чеської жартівливої пісні про каноніра Франца Ябурека), напр.: ...ось Данило вже дивиться на чорномагічну жінку крізь отвір громовиці, заморожуючи всередині неї злі сили, *вража куля летіла, йому груди пробила...* він може з'являтися в кількох місцях одночасно, *а він все стояв і набої ладував*, ущільнюючи час до згустку або розтягуючи, як гумку... його одержу розвіває вітер, його тіло пере грозовий дощ, його руки попалені вогнями, *вража куля летіла, йому голову стяла*, а він стоїть, не боячись смерті і не відаючи страху, *а він все стояв і набої ладував*, як гуцульський сфінкс... (там само, 164);

4) **художніх творів** (зокрема *За байраком байрак...* Т. Шевченка), напр.: *Кобзар* будить містичні пережиття, *крові брата впились і отут полягли, у могилі заклятій*. Уявляється ставний високий старець із срібним кульчиком і перснем, що відганяє срібним ножом нечисть від Великої Могили. Він є козаком-характерником, якого бояться і москалі, і ляхи, і турки. *З-за Дніпра і села луна гаєм гула, треті півні співали*, засохла рука мертвого характерника оберігала козаків у походах, а живим він бував водночас у кількох місцях і вмів стискати час, *провалився козак, стрепенувся байрак*, але він розпростер свої руки над розтерзаними тілами полеглих лицарів; іноді у степах і

байраках ночами можна побачити дивні світляки. Кажуть, це очі характерника, бездонні від побаченої крові і оп'яніння боєм, *а могила застогнала* (там само, 27);

5) **різдвяних колядок** (зокрема *Добрий вечір тобі, пане господарю*), напр.: Потім затягнули *Ой радуйся, земле*. Чоловічі і жіночі голоси творили у його привітній хаті диво. Коло них був Спаситель, що вберігав і його гостей, і родину, і господаря від зла. Здавалося, що навколо все було білим, мов його перша дитяча віра. *Радуйся, ой радуйся, земле!*.. Урочистий настрій ріс до небес. Цілував свого родича, сивого Проскурняка в голову. Два плакали. *Застеляйте столи, та все кишинами*, суворі газди і говірки газдині росли серцями – і він ріс біля них, тих покручених долею нехитрих сердець, які все життя вміли любити і вірити, *Син Божий народився!* – Славимо його! (там само, 175–176);

6) **молитви** (зокрема *Вірую*), напр.: Далі мало що пам'ятає. Церква, *і вдруге прийде зо славою судити живих і мертвих*, задеревілі Семен і Юрій. Хтось щось говорив, хтось стискав йому руку. Кирила тримали, бо він кидався – у домовину, услід за матір'ю! я задував свічки, мамо, не допомогло, вам там буде холодно і самотньо! – грабарі зачали закидати чорну металеву труну, *і Його царству не буде кінця...* (там само, 138).

Цитатні вкраплення тематично пов'язані з контекстом, у якому вжиті. Зазвичай немає вказівки на джерело, проте подеколи зазначено або назву збірки (*Кобзар*) чи колядки (*Ой радуйся, земле*), або прокоментовано пісню (напр.: Йому важко слухати лестощі і вихвалання. Він знає, що міг би набагато більше зробити як письменник. Але *стоїть корчма над болотом, та й покрита околотом*. Він любив цю стару покутську пісню (і взагалі любив слухати народні пісні, бо не мав доброго голосу для співу) про пияка, що лишив у корчмі усе і пропив усе, *скільки я в ній грошей против, був би єї злотом покрив*. Він, звісно, не сидів все життя у корчмах, але чому стоїть у вухах голос його молодого прихильника-тезки, якого не раз просив співати цю історію пропашої душі? *клята корчма над болотом, та й покрита околотом...* (там само, 165).

У романі *Троянда ритуального болю* зафіксовано 24 текстові фрагменти, у яких представлено цитатні вкраплення з різною кількістю складників – від 1 до 7. Узагальнену інформацію про них представлено в табл. 1.

Таблиця 1: Цитатні вкраплення в романі “Троянда ритуального болю”

№ з/п	Фрагменти цитатних вкраплень	-сть	Джерело
1.	<i>Плавай, плавай, шабелино, вчися плавати. А я піду, молод жовнір, жінку шукати. Чужі жони, як ягідки, як розжевий цвіт, а ти мені, шабе-шабелино, зав'язала світ. А як я си, молод жовнір, жіночку знайду, Тоди я тя, шабе-шабелино, до боку припну... (с. 6–7)</i>	5	Варіант української народної пісні <i>Шабелина</i>
2.	<i>А я маю охотоньку побавити вашу доньку, високу, чорненьку, солодоньку. (с. 17)</i>	1	Компіляція пісень <i>А я хлопець з-під Самбора</i> та <i>Ой що я по Львові находився</i>
3.	<i>В чорну днину мене мати на світ привела... щоб співати колір чорний, взяла б голос твій, одному тобі покорна, я співаю колір чорний, бо то колір мій... (с. 24)</i>	4	С. Руданський <i>Колір чорний</i> та народний варіант <i>Щоб співати колір чорний, взяла б голос твій</i>
4.	<i>Крові брата впились і отут полягли, у могилі заклятій. З-за Дніпра і села луна гасм гула, треті півні співали, провалився козак, стрепенувся байрак, а могила застогнала. (с. 27)</i>	4	Т. Шевченко <i>За байраком байрак...</i>
5.	<i>Ой, не коси, бузьку, сіна, бо си зресиш по коліна. Та най тота чайка косит, шо набакир шапку носит. (с. 36)</i>	4	Компіляція варіантів <i>Ой, не коси, бузьку, сіна</i> та <i>Не коси же, бузьку, сіна</i>
6.	<i>Хай святиться Ім'я Твоє, хай прийде Царство Твоє... (с. 37–38)</i>	1	Молитва Господня <i>Отче наш</i>
7.	<i>Не дай йому, Боже, щастя, де не повернеться, мамко моя, не лай мене, залаши ми в злу годину, сам не знаю, де загину.</i>	3	Варіант пісні <i>Пливе кача</i>

	<i>Як же мені, синку, не жаль, ти на моїм серцю лежав. (с. 42)</i>		
8.	<i>Ізгадай мене, миленький, два рази за днину, а я тебе ізгадаю сім раз на годину. (с. 42–43)</i>	2	<i>Співаночка</i>
9.	<i>Полюбив мій милий другу, покинув ня, фрасрочку, прийшли ми у сіни, вечеряти сіли, моя мила не сідає, ой, вітре, вітроньку, скажи ми правдоньку, чи ня маєш на зрадоньку? а я ж тебе люблю і вірно кохаю, а я ж тебе люблю і вірно кохаю, і на зраду тя не маю... (с. 44–45)</i>	5	<i>Компіляція пісень Світи, місяць, нічку та Горіше, горіше, горіхове листя</i>
10.	<i>Дрібні листи пише, дитину колише, з буйним вітром розмовляє, бим-ся віддавала, ск би ми сусіда літ не рахувала. (с. 52–53)</i>	2	<i>Компіляція варіантів Світи, місяченьку, най перейду річку та Світи, місяць, нічку</i>
11.	<i>Ох, соловію, чому я так співають не вмію. (с. 67–68)</i>	1	<i>О, соловію!</i>
12.	<i>...бо я стрілю з дуба – і заб'ю нелюба, як сивого голуба, не треба бити, не треба бити, діточок сиротити, бо ти, любочку, на минуточку, з ким же я буду жити? піду я повішусь на тій гіллячині, що в твоїм садочку росте, помру я, нещасний, за тебе, дівчино, і гріх тобі буде за се, не дай йому, боже, щастя, де не повернеться? (с. 74–75)</i>	6	<i>Варіант пісні Попід гай зелененький пав сніжок молоденький</i>
13.	<i>Світи, місяць, нічку, най перейду річку, до милої на всю нічку. (с. 86)</i>	2	<i>Компіляція варіантів Світи, місяць, нічку та Світи, місяченьку, най перейду річку</i>
14.	<i>Не плач, мамо, не журися, Бо вже твій син оженився і взяв собі паняночку в чистім полі земляночку. (с. 90)</i>	4	<i>Ой на горі вогонь горить</i>
15.	<i>Тяжко тому жити, хто пари не має, а ще тяжче тому, ох, хто двох кохає. (с. 104)</i>	2	<i>Є в полі береза</i>

16.	<i>Хай святиться Ім'я Твоє, хай прийде Царство Твоє. (с. 109)</i>	1	Молитва Господня <i>Отче наш</i>
17.	<i>Єк я мала хату білити, білити, а ти пішов инчу любити... (с. 116)</i>	1	Варіант пісні <i>Порізала пальчик</i>
18.	<i>Сидит дівка на балкони, виставила ноги голі. (с. 120)</i>	2	Варіант <i>Ой що я по Львові нахо- дився</i>
19.	<i>Вірую в єдиного Бога Отця, світло від світла, Бога істинного від Бога істинного. І вдруге прийде зо славою судити живих і мертвих. І Його царству не буде кінця... (с. 135)</i>	5	Молитва <i>Вірую</i> (Символ Віри)
20.	<i>І вдруге прийде зо славою судити живих і мертвих, і Його царству не буде кінця... (с. 138)</i>	2	Молитва <i>Вірую</i> (Символ Віри)
21.	<i>Було ж тобі, моя рідна мати, цих брів не давати. Було ж тобі, моя рідна мати, щастя й долю дати. (с. 154)</i>	2	<i>Ой у лузі та ще й при березі</i>
22.	<i>Вража куля летіла, йому груди пробіла... а він все стояв і набої ладував. Вража куля летіла, йому голову стяла, а він все стояв і набої ладував. (с. 164)</i>	4	<i>При каноні стояв</i> (народна пісня, що є переспівом відомої чеської жартівливої пісні про каноніра Франца Ябурека)
23.	<i>Стоїть корчма над болотом, та й покрита околотом. Скільки я в ній грошей пропив, був би єї золотом покрив. Клята корчма над болотом, та й покрита околотом. (с. 165)</i>	3	Компіляція варі- антів <i>Думо, ж моя, думо та Стоїть коршма над болотом</i>
24.	<i>Небо і земля, небо і земля нині торжествують янголи й люди, янголи й люди весело празнують. Тріє царіє, тріє царіє зі сходу прийдоша, ладан і миро, ладан і миро, злато принесоша... Радуйся, ой радуйся, земле!.. Застеляйте столи, та все килимами, Син Божий народився! (с. 175–176)</i>	7	Колядки <i>Небо і земля нині тор- жествують та</i> <i>Добрий вечір тобі, пане господарю</i>

Отже, своєрідною родзинкою психобіографічного роману *Троянда ритуального болю* Степана Процюка слугує специфічний різновид вільної прямої мови – цитатні вкраплення, що являють собою виділені курсивом фрагменти, які відсилають переважно до фольклорних джерел (українських народних пісень, міського львівського фольклору), художніх творів, різдвяних колядок та молитов. Зафіксовано 24 текстові одиниці, що репрезентують вкраплення різної кількості цитатних фрагментів – від 1 до 7. Як композиційні елементи художнього твору й мовно-естетичні знаки української культури, цитатні вкраплення постають складником модерністського принципу звернення до психіки персонажів, дають додатковий лінгвостилістичний матеріал для створення психологічного портрета головного героя роману – Василя Стефаника, допомагають налагодити міжтекстову діалогічну взаємодію.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні функційно-стилістичного потенціалу цитатних вкраплень на матеріалі інших психобіографічних романів Степана Процюка.

ЛІТЕРАТУРА

- Барт, Р. 1989, Смерть автора. В: Косиков, Г.К. (сост., общ. ред.), *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. Москва: Прогресс, 384–391.
- Голікова, Н.С. 2015, Контекстуальні “вкраплення” в художньому дискурсі П. Загребельного. В: Попова, І.С. (ред.), *Дослідження з лексикології і граматики української мови: Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ: ДНУ, вип. 16, 161–168.
- Малихіна, С.В. 2000, *Функціональний аспект “чужої мови” в науковому тексті*. Автореф. дис. ...канд. філол. наук (10.02.02.). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди.
- Процюк, С. 2010, *Троянда ритуального болю: роман про Василя Стефаника*. Київ: Академія.
- Смирнова, Т.А. 2005, *Типология и функции цитаты в художественном тексте: на материале романов А. Битова “Пушкинский дом”, В. Маканина “Андеграунд, или Герой нашего времени”*. Автореф. дисс. ...канд. філол. наук (10.01.08.). Москва: МГУ ім. М.В. Ломоносова.
- Сюта, Г. 2013, Типологія і функції біблійних цитат в українській поетичній мові ХХ ст. *Українська мова* № 3, 82–92.
- Сюта, Г. 2014, Лінгвокогнітивні механізми цитації в сучасному поетичному тексті. *Українська мова* № 1, 9–22.

- Фільчук, Т.Ф. 2003, *Мовна атракція в різних дискурсивних виявах*. Автореф. дис. ...канд. філол. наук (10.02.02.) Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.
- Шитик, Л.В. 2014, *Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові: Монографія*. Черкаси: (видавець) Ю.А. Чабаненко.